

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2021.30.045>

УДК 347.4(474.3)“1921”:Л. Василевський

Юлія Вялова

канд. іст. наук, наук. співроб.

Інститут історії України НАН України

01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

E-mail: vialova@history.org.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5849-4099>

ЛЕОН ВАСИЛЕВСЬКИЙ НА ПЕРЕГОВОРАХ У РИЗІ: ДО СТОРІЧЧЯ РИЗЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ 1921 р.

Стаття присвячена 100-річчю підписання Ризького мирного договору 1921 р., дискусії щодо наслідків якого не припиняються і сьогодні. Яке значення мав цей договір для історії Європи, а особливо для її політичної архітектури міжвоєнного періоду? Які наслідки цей договір мав для поляків, росіян, українців і білорусів? Оцінки підписаного сто років тому договору досі розходяться – одні вважають, що документ, який встановив кордони Польщі майже в межах другого поділу Речі Посполитої (1793 р.) був поразкою тогочасної польської еліти, інші – що він був виразом реального стану речей. У цій статті акцентовано увагу на перебігу польсько-радянських переговорів під час підписання трактату, боротьбі всередині польської делегації між прихильниками двох державних геополітичних концепцій («ендецької» інкорпоративної та «федералістичної» Ю. Пілсудського) та встановленні східного кордону Польської держави. Відомий польський дипломат і політичний діяч Л. Василевський відіграв одну з ключових ролей під час цих переговорів, дослідження його діяльності сприятиме з'ясуванню декількох спірних моментів під час переговорів.

Ризький мирний договір 1921 р. поставив крапку в польсько-більшовицькій війні, визначив польський кордон на сході і водночас перекреслив Варшавську угоду Петлюра-Пілсудський, що засвідчило крах федералістичної програми Ю. Пілсудського. Ба більше, політика польської влади щодо національних меншин у подальшому виявилася майже дискримінаційною, що послаблювало Польську державу зсередини. Для України та Білорусі цей договір виявився національною катастрофою, позбавивши їх перспектив державності. Цей мир можна назвати «ситуативним компромісом», який у короткотривалій перспективі розв'язував проблему закінчення війни, але не розв'язував жодної із геополітичних проблем Польщі: не гарантував безпеки, як і не гарантував стійкості східного кордону Польщі. Порушення цього миру з боку радянської Росії було питанням часу, що і сталося в 1939 році.

Ключові слова: Леон Василевський, Ризький мирний договір 1921 р., східний кордон Польської держави.

Iuliia Vialova

PhD in History, Researcher
Institute of History of Ukraine
the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: vialova@history.org.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5849-4099>

LEON WASILEWSKI AT THE TREATY OF RIGA NEGOTIATIONS: TO THE CENTENARY OF THE PEACE OF RIGA (1921)

The article is dedicated to the 100th anniversary of the signing of the Treaty of Riga (1921), discussions about the significance of which do not stop today. What significance did this treaty have for the history of Europe, and especially for its political architecture of the interwar period? What were the consequences of this agreement for Poles, Russians, Ukrainians and Belarusians? Estimated of the agreement signed a hundred years ago still differ – some believe that the document then established the borders of Poland almost within the Second Partition of Poland (1793) was the defeat of the then Polish elite, others – that it was an expression of the real state of affairs. This article focuses on the course of Polish-Soviet negotiations during the signing of the treaty, the struggle within the Polish delegation between supports of two state geopolitical concepts (National Democracy “incorporative” and “federal” J. Pilsudski) and establishment of the Eastern border of the Polish state. The well-known Polish diplomat and politician Leon Wasilewski played one of the key roles during these negotiations, and the study of his activities will help to clarify several controversial points during the negotiations.

The Treaty of Riga (1921) put an end to the Polish-Bolshevik war, defined the Polish border in the East and the same time cancelled the Petliura-Pilsudski Agreement, which testified to the defeat of the federalist program of J. Pilsudski. Further, the Polish government’s policy towards national minorities later proved to be almost discriminatory, weakening the Polish state from within. For Ukraine and Belarus, this agreement proved to be a national catastrophe, depriving them of the prospects of statehood. This peace can be called a “situational compromise”, which in the short term solved the problem of ending the war, but did not solve any of the geopolitical problems of Poland: neither guaranteed security nor guaranteed the stability of Poland’s Eastern border. The violation of this peace by Soviet Russia was a matter of time, as it happened in 1939.

Keywords: Leon Wasilewski, The Treaty of Riga (1921), The Eastern Border of the Second Polish Republic.

Сто років тому 18 березня 1921 р. був підписаний Ризький мирний договір, який звершив радянсько-польську війну 1918-1921 рр. Дискусії щодо його наслідків не припиняються до сьогодні. Яке значення мав цей договір для історії Європи, а особливо для її політичної архітектури міжвоєнного періоду? Якою була би післяверсальська Європа без Ризького договору? Чи не краще було би застосовувати термін Версальсько-Ризька система для політичного устрою Європи міжвоєнного періоду? Які наслідки цей договір мав для поляків, росіян, українців і білорусів? Відповіді на ці питання історики шукають майже століття. Беззаперечним залишається той факт, що Ризький договір де-юре поклав край польсько-радянській війні і призвів до розподілу українських та білоруських земель між Польщею та радянською Росією. Фактично ж цей договір поставив хрест на Варшавській угоді 1920 р. та поховав надії на створення Української держави.

Передумови, перебіг підписання та наслідки Ризького мирного договору продовжують досліджуватися вітчизняними¹ та зарубіжними, насамперед, польськими² істориками. У польській історіографії Ризький мир зазвичай розглядається як компроміс між Польщею та Росією, водночас в українській – як розчленування українських та білоруських територій між Польщею й Радянською Росією. Слід відзначити, що в обох історіографіях трактування цього договору має дискусійний, а іноді й ідеологізований характер. Оцінки підписаного сто років тому договору досі розходяться – одні вважають, що документ, який встановив кордони Польщі майже в межах другого поділу Речі Посполитої (1793 р.) був поразкою тогочасної польської еліти, інші – що він був виразом реального стану речей. У цій статті акцентовано увагу на перебігу польсько-радянських переговорів під час підписання трактату, боротьбі всередині польської делегації між прихильниками двох державних геополітичних концепцій («ендецької» інкорпоративної та «федералістичної» Ю. Пілсудського) та встановленні східного кордону Польської держави. Відомий польський дипломат і політичний діяч Л. Василевський відіграв одну з ключових ролей під час цих переговорів, дослідження його діяльності сприятиме з'ясуванню декількох спірних моментів під час переговорів.

Грудневий номер часопису “*Niepodległość*” за 1937 р. вийшов на пошану пам'яті Леона Василевського й містив широкий спектр оцінок його політичної, наукової та публіцистичної діяльності. Події, які супроводжували підписання Ризького мирного договору 1921 р., та роль, яку відіграв у цей час Л. Василевський, докладно описані в нарисі польського дипломата Александра Ладоса³ «Василевський на Ризьких переговорах»⁴.

Архівні справи особового фонду Л. Василевського Архіву нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych, Akta Leona Wasilewskiego)⁵ містять достатньо документів, які ознайомлюють нас із діяльністю Л. Василевського

під час підписання Ризького мирного договору 1921 р.⁶ У ньому зберігаються документи, які містять інформацію про завдання, які доручалися Л. Василевському, його роль під час підписання цього акта: заява прес-служби польської делегації⁷; окремі протоколи засідань⁸; листування Л. Василевського з міністром закордонних справ Польщі Є. Сапєгою⁹; перелік повноважень МЗС для Л. Василевського¹⁰; листування з головою радянської територіальної комісії Е. Квірінгом¹¹ та інтерв'ю для видання «Naprzód»¹²; повноваження для Л. Василевського у справі цукрових заводів на Волині¹³.

Після відновлення незалежності молода Польська держава перебувала у стані глибокої економічної та фінансової кризи. На цьому тлі існували гострі протиріччя між урядом, так званим «бельведерським табором» і Сеймом, де провідну роль відігравали завзяті опоненти Ю. Пілсудського. Більшість політичних партій, представлених у Сеймі, на чолі з ендеками, вважали за потрібне закінчення війни та укладення миру з більшовиками, а також взагалі не визнавали зобов'язань союзу Пілсудський-Петлюра, вважаючи його таким, що був особисто укладений Ю. Пілсудським без повноважень Сейму та не був представлений для його ратифікації¹⁴. Ба більше, Ю. Пілсудський навіть не представив змісту цієї угоди, підписаної у квітні 1920 р. Поразки на польсько-радянському фронті від червня 1920 р. посилювали критику по відношенню до політики Ю. Пілсудського, і наслідком цього стало створення Ради захисту держави. Сейм перехопив ініціативу ведення переговорів із більшовиками, і до Мінська була направлена не делегація виконавчої влади, а парламентська делегація на чолі з Яном Домбським (представником Польської селянської партії). Формально Я. Домбський займав «нейтральну» позицію, але на нього мав великий вплив національно-демократичний табір в особі Станіслава Грабського.

На початку 1920-х років Л. Василевський продовжував виконувати доручення Ю. Пілсудського в напрямку східної політики. В березні 1920 р., як особистий представник начальника держави, провадив переговори з представниками Білоруської Народної Республіки¹⁵. У листопаді 1920 р. Л. Василевський на особисте прохання Ю. Пілсудського приєднався до польської делегації у Ризи¹⁶, де збирався «використати свої знання відносин із Росією та з кресових проблем»¹⁷.

Польсько-радянські переговори тривали близько пів року і розпочалися в серпні 1920 р. в Мінську, за умов, коли радянські війська загрожували незалежності Польщі, а виснажена війною держава не могла вести подальшої боротьби¹⁸. Після поразки більшовиків у так званій Варшавській битві, переговори були перенесені на нейтральну територію до Риги.

Л. Василевський, разом із В. Каменецьким, який був послом Польщі в Латвії, приєдналися до польської делегації 21 вересня, коли переговори були перенесені з Мінська до Риги¹⁹.

Л. Василевський своїми поглядами відрізнявся від інших членів делегації²⁰. Загалом польська делегація складалася з двох частин, члени однієї з них (С. Грабський, В. Кернік, Н. Барліцкій, А. Мечковський, Л. Вашкевич та М. Вішлінські) належали до праворадикального табору Сейму і були противниками створення польсько-білорусько-литовської федерації та незалежної України. Іншу частину складали фахівці, яких направив уряд: два дипломати (В. Каменецький, Л. Василевський). Інтереси Ю. Пілсудського у складі делегації представляли військовий генерал Мечислав Кулінський і полковник Ігнаци Матушевський із військової розвідки. Однак по суті, інтереси так званого «бельведерського табору» представляв лише Леон Василевський. Ця група не мала суттєвого впливу на перебіг переговорів, оскільки більшою мірою переговори велися таємно лише головами двох делегацій. Очолював делегацію Я. Домбський, член Сейму від «Пясту», віце-міністр закордонних справ Польщі²¹. Такий строкатий склад делегації став джерелом значних труднощів та внутрішніх непорозумінь, які були ще більш прикрими з огляду на те, що протилежна сторона це дуже скоро зрозуміла і повсякчас намагалась використати. До того ж, польська делегація не здобула чітких інструкцій від уряду, як діяти в тій чи іншій ситуації, і мала діяти на свій розсуд, з огляду на нестійку ситуацію на фронті та важкий економічний стан Польської держави. Майбутні кордони з радянською Росією делегація мала узгоджувати сама, користуючись можливостями, які треба буде з'ясувати під час переговорів²².

2 грудня 1919 р. Верховна Рада Паризької мирної конференції ухвалила рішення, яке встановлювало кордон етнічного розмежування між поляками, українцями та білорусами. Так звана «лінія Керзона» (таку назву вона отримала пізніше – в 1920 р.) проходила через Гродно – Ялівку – Немирів – Берестя – Дорогуськ – Устилуг – на схід від Грубешова – через Крилів – на схід від Рави Руської – на схід від Перемишля аж до Карпат. Польське керівництво всіляко ігнорувало це рішення²³. До того ж, поки в Росії йшла громадянська війна, питання про східний кордон Польщі залишалося суто теоретичним. Польща дістала свободу дій на Сході²⁴.

Погляди Л. Василевського на майбутній кордон ми можемо зрозуміти, звернувшись до його книжки «Про східний кордон Речі Посполитої»²⁵. Він вважав, що Польща повинна відігравати роль своєрідного оборонного валу проти російської експансії на Захід, а найбажанішою лінією кордону має бути лінія, яка поділяє дві культури: польсько-католицьку та російсько-православну. Окрім того, в кордонах Польщі мали би залишатися два найголовніших «вогника» західноєвропейської культури – Вільно та Мінськ. Своїми федералістичними поглядами він дуже відрізнявся від решти делегації. Як у польському тогочасному суспільстві та політикумі, так і у складі делегації тривали суперечки навколо двох основних концепцій. Федералістична

концепція Ю. Пілсудського вбачала вирішення питання про східний кордон держави у створенні кількох пов'язаних із Польщею демократичних республік – української, білоруської та литовської, які б обіймали етнічні території. Концепція Р. Дмовського надавала перевагу безпосередньому входженню (інкорпорації) територій зі змішаним етнічним населенням колишньої Речі Посполитої до складу відродженої Польської держави, згідно з засадами, сформульованими на Паризькій мирній конференції. Вони передбачали відновлення кордонів Польщі до першого поділу. Це була лише одна з причин розколу в лавах делегації. Іншою причиною стала відмінність поглядів на мирні переговори з більшовиками. Тільки невелика частина делегації на чолі з Я. Домбським вважала, що мир з більшовиками буде остаточний і довготривалий. Більша частина, з проф. С. Грабським на чолі, розглядала цей мирний договір як епізод, оскільки пізніше, коли закінчиться влада більшовиків, Польщі доведеться вести справу переговорів з іншою Росією – царською або демократичною. І якщо цілком було зрозумілим, що на переговорах Л. Василевський обстоюватиме концепцію федерації, то досить несподіваним виявилось, що він поділяв погляди Я. Домбського на довготривалість цього миру²⁶.

Основна його діяльність у період переговорів, як голови польської частини територіальної комісії, розгорнулася навколо встановлення кордону, в дискусіях на два фронти – з представниками Сейму серед польської делегації та з більшовицькою делегацією²⁷. Непорозуміння, які виникали між членами делегації, та зіткнення з більшовиками дуже часто доводилося залагоджувати Л. Василевському, який «шукав розумних компромісів там, де ситуація загрожувала цілковитим розколом делегації, був завжди спокійним, зібраним, врівноваженим, жорстким у відстоюванні своїх поглядів, але водночас взірцем поміркованості й такту»²⁸. Завжди ввічливо усміхнений, завжди готовий до дружньої поради, він став інструментом залагодження непорозумінь та суперечок, яких серед делегації, штабу експертів та секретаріату не бракувало. Неодноразово Я. Домбський як голова делегації користувався з цієї його особливості задля встановлення спокою під час засідань делегації, які не завжди протоколювалися²⁹.

Брак архівних матеріалів не дозволяє докладніше з'ясувати атмосферу, яка панувала серед членів делегації. Існують лише деякі протоколи засідань та кореспонденція Л. Василевського до міністра закордонних справ Є. Сапєги, яка доводить, що він не завжди міг діяти на власний розсуд і мав обов'язок інформувати МЗС Польщі про перебіг справ³⁰.

Велика різниця в поглядах на східний кордон спричиняла неодноразові конфлікти. С. Грабський під час переговорів погодився на створення радянської України та радянської Білорусі, чому опонував Л. Василевський, наголошуючи, що за всяку ціну треба запобігти створенню на північно-східному

радянському кордоні антипольських осередків³¹. Кульмінацією суперечки стосовно кордонів стала приналежність Мінська, який більшовики беззастережно віддавали Польщі без торгів, і від якого частина сеймової делегації відмовилась. Проти цієї відмови протестували Л. Василевський, В. Каменецький та Я. Домбський³². Обрис східного кордону Польщі, який був затверджений 12 жовтня 1920 р., не відповідав візії Василевського. Я. Домбський, який був прихильником федераційної концепції у вирішенні питань кордону (особисто брав участь у підписанні угоди з С. Петлюрою), не завжди так гаряче відстоював свою концепцію, як це доводилось робити Л. Василевському, якому його поведінка загрожувала навіть димісією. Однак він підпорядкувався волі більшості й навіть погодився очолити територіальну комісію, впорядковуючи на практиці визначення та докладне опрацювання лінії кордону, принциповим супротивником якого був³³. У результаті договору з більшовиками Польща отримала землі, які від весни 1919 р. були зайняті польськими військами: Гродненську та Віленську губернії; західні частини Волинської губернії з Луцьком та Рівним; частину Мінської губернії з містами Несвіж, Докшиці і Стовбці. РРФСР і УСРР відмовлялись від претензій на Східну Галичину³⁴. Польсько-радянський кордон пролягав майже уздовж лінії поділу Польщі 1793 р. (з корекцією на користь Польщі у вигляді частини Волині й Полісся та міста Пінськ), по лінії фактичного розмежування збройних сил напередодні війни³⁵. Польща фактично відмовилась від реалізації програми федеративного устрою держави.

На початку 1920 р. Україна опинилася у складній геополітичній ситуації. З одного боку, зусилля уряду УНР були спрямовані на те, щоби польська сторона визнала його легітимність і право на відновлення його влади в Україні. Водночас, умови Варшавського договору та військової конвенції для більшості українців були несподіваним і трагічним проявом позиції Симона Петлюри – трагедія полягала у поділі території Галичини й Поділля між Польщею та УНР³⁶.

Уже на початку перемовин польська делегація визнала УСРР як сторону переговорів, вилучаючи одночасно визнання УНР, з якою Польщу пов'язувала союзницька угода 1920 р.³⁷. Представники УНР зверталися із спеціальним меморандумом до польського уряду з приводу своєї участі в переговорному процесі. Проте країни Антанти відмовилися надати Польщі збройну допомогу й вимагали підписання мирної угоди з Радянською Росією та встановлення польського кордону по «лінії Керзона». У цій ситуації «проблема УНР» створювала для польської сторони додаткові труднощі, тим більше, що радянська сторона була досить непримиренною в питанні участі делегації УНР у переговорах, а до складу власної делегації вона включила представників УСРР. Делегації УНР (спочатку на чолі з А. Лівичким, а потім з С. Шелухіним) на засідання конференції допущені не були. Російська

сторона стояла на тому, що ніякої демократичної України взагалі не існує, тому що Україна є самостійною більшовицькою республікою, союзна Росії і бере участь у мирних переговорах³⁸. Цікавим є той факт, що представники як польської, так і російської делегацій так ніколи публічно і не згадали присутність у Ризі делегації від уряду УНР. Хоча під час переговорів «українське питання» неодноразово привертало до себе увагу, воно великою мірою було спекулятивним, обидві сторони використовували його лише з метою тиску на опонентів та досягнення вигідних для себе умов миру³⁹. Сам факт ведення переговорів із радянської Росією без участі представників УНР прямо порушував четверту статтю договору Польщі з УНР від 21 квітня 1920 р., за якою Польща зобов'язувалася не підписувати жодних міжнародних договорів, спрямованих проти України⁴⁰.

Свідок тих часів, полковник В. Кедровський⁴¹ так описує зустріч делегації УНР на чолі з С. Шелухіним із головою польської делегації Я. Домбським 7 жовтня 1920 р.: «Враження від того побачення в мене залишилося таке гнітюче, що годі його описати. Ясно було, що всі члени польської делегації зговорилися – різними аргументами доказувати нам, що поляки так поступили також в інтересах українських державників, бо, мовляв, ані армія, ані уряд УНР тепер не в стані продовжувати боротьбу, а треба їм мати певну передишку. Крім того, що головне, упадок большевиків в Росії, на їх думку, неминуче привів би до реставрації сильної центральної влади, яка в першу чергу постаралась би знову відновити велику Росію, що не лежить ні в українських, ні в польських інтересах. Далі, мовляв, большевики все одно довго не продержуться, а тим часом скріпиться Польща, відпочинуть українські активні елементи, що змагають до утворення державности, й у відповідний час зможуть знову стати до боротьби»⁴².

Однією з причин неможливості реалізації проекту федерації при укладенні Ризького миру можна також вважати відсутність підтримки делегації з боку основних суб'єктів, які в публічній думці вважалися патронами цієї доктрини⁴³. Ні начальник держави Ю. Пілсудський, ні Міністерство закордонних справ, ні армія не брали участі у вирішенні цього стратегічного питання. Головний військовий фігурант делегації генерал Мечислав Кулінський повсякчас демонстрував свою нейтральність⁴⁴. Невелика кількість репрезентантів цієї доктрини серед членів делегації не давала більшовикам зрозуміти, хто стоїть за планами федерації⁴⁵. Л. Василевський, за спогадами А. Ладоша, говорив про цю ідею як уже про задалегідь програну річ, боронив її відповідно до своїх поглядів, розуміючи її важливість, але вже без запалу, який надає надія на перемогу⁴⁶. З огляду на неможливість впровадження ідеї федерації на всіх східних територіях, а особливо після здачі згори «українського питання», яким завжди переймався найбільше і з яким найбільше був пов'язаний, Л. Василевський намагався хоча би зберегти якісь

можливості на майбутнє. Розумів, що новостворена Польська держава дуже виснажена і як ніколи потребує миру. За цих умов продовження війни з більшовиками, задля створення на уламках радянської держави багатонаціональної федерації, що спиралась би на Польщу, вже не мало сенсу. Він прагнув, щоб у кордонах Польщі та спираючись на її підтримку залишались осередки національних самостійницьких рухів українського й білоруського народів. Побоюючись, що в разі виникнення таких осередків по той бік польського кордону, вони становитимуть сильну загрозу для тієї частини польських земель, на яких будуть мешкати значні частини скупчення української чи білоруської національності й утворювати на них ірреденти, які би воліли з'єднатися з центрами руху, створеними при Росії. На той час не йшлося про приєднання до Польщі Києва або Харкова. Прагнули хоча би залишити в кордонах Польщі Мінськ, до якого вже переможно наближалося польське військо. З великої програми федерації на порядку денному чи не єдиним залишалось питання Мінська, яке цілком залежало від доброї волі польської делегації⁴⁷. Однак справу було програно: встановилася така лінія кордону, яка була сформована в прелімінарних договорах від 12 жовтня 1920 р.⁴⁸.

Технічне виконання постанов конференції вимагало часу. Стосувалося це особливо ретельного опрацювання лінії кордону, чим власне й керував Л. Василевський. Ця праця виявилась титанічною, яку Василевський разом із професорами Е. Ромером та Е. Малішевським виконали за кілька днів, узгоджуючи з комісією докладний територіальний опис лінії кордону⁴⁹. Завдання це було не з легких і дуже відповідальне. Л. Василевський займався цим з енергією та запалом. Добре знання української та білоруської мов дозволили йому здобути авторитет серед членів більшовицької делегації, які представляли Україну та Білорусь. Про те, як презентували інтереси України члени радянської делегації (серед яких був і син класика української літератури М. Коцюбинського – Юрій Коцюбинський), свідчить той факт, що зміст трактату українською мовою мусив скласти Л. Василевський⁵⁰.

Після підготовки прелімінарного договору Л. Василевський залишився в Ризі, очікуючи на прибуття нової делегації, яка далі мала проводити переговори. Як члену польської делегації, йому довелося відповідати на закиди більшовицької сторони, що стосувались загонів С. Петлюри та С. Булак-Балаховича⁵¹, які, на думку більшовиків, і надалі виконували накази польського командування, що перебувало в суперечності з прелімінарними статтями про припинення ведення воєнних дій однієї сторони проти іншої. Л. Василевський підготував у пресі заяву про помилковість таких закидів⁵².

На цьому не скінчилось. Голова більшовицької делегації А. Йоффе⁵³, зустрівшись із Л. Василевським 12 листопада 1920 р., закидав польській стороні, що затягування з приїздом делегації пов'язане з небажанням поляків

вирішувати складні питання. Йшлося, насамперед, про виконання постанови щодо вислання за кордони Польщі та роззброєння загонів С. Петлюри, С. Булак-Балаховича та Б. Савінкова, які, на думку більшовицької сторони, готували терористичні акти на російських або нейтральних територіях, за прихильного сприяння з боку Польщі⁵⁴. Така ситуація могла призвести до того, що більшовики відповідали би вогнем на будь-які збройні загони, які виступлять з польської сторони, і це було би подібним на зіткнення червоного та польського військ⁵⁵. З розмови відчувався неспокій та побоювання радянської сторони, що Польща може зірвати прелімінарні мирні домовленості. Звідси й погрози А. Йоффе: «карабіни можуть почати стріляти, тому що польські війська мають перебувати за 15 верст від кордону. Ті ж, що не дотримуються умов, будуть трактовані радянською стороною як військовополонені»⁵⁶. Л. Василевський категорично відкидав звинувачення в тому, що польське командування підтримувало С. Петлюру і С. Булак-Балаховича⁵⁷. Ще 21 жовтня 1920 р. верховне головнокомандування польської армії оголосило про розірвання відносин із військами С. Петлюри, С. Булак-Балаховича та інших антирадянських провідників і запропонувало їм у двотижневий термін залишити територію Польщі⁵⁸. Водночас претензії з більшовицької сторони часто були необґрунтовані, і ситуація на фронті описувалась у перебільшений спосіб. Під час розмови наголошувалося, що зіткнення вважаються небажаними для обох сторін⁵⁹. Звивистість відповідей співрозмовника змусили Л. Василевського до прямої постановки питання: що А. Йоффе пропонує? Голова радянської делегації зажадав представлення з польської сторони декларації, в якій би було зазначено, що не буде вважатися за ворожий крок із боку Росії, якщо трапляться небажані воєнні сутички. Василевський не мав таких повноважень і відмовився зробити заяву⁶⁰. Було домовлено про дату та час проведення зустрічі А. Йоффе з Я. Домбським.

Враженнями від цієї розмови Л. Василевський поділився в листі до міністра закордонних справ Польщі Є. Сапєги. Зауважив у ньому, що більшовики мають сумніви щодо мирних намірів Польщі. У цьому листуванні вони обговорювали те, що їх непокоїло: захоплення Мінська, те, що польські військові представники в Бердичеві не хотіли зробити виразних заяв у справі незалежності загонів С. Петлюри⁶¹. Без сумніву, Л. Василевський мав рацію, написавши: «Загалом я бачу варіанти – поза побоюваннями більшовиків, що не дотримаємось договору – намагання маленького дипломатичного шантажу»⁶². Весь час свого перебування у Ризі Василевський листувався з Є. Сапєгою, інформуючи його про перебіг переговорів, будь-які кроки радянської делегації та реакції з боку польської делегації⁶³.

Згідно з настановами МЗС Л. Василевський мав у Ризі повноваження у справі військовополонених та економічних питань, що стосувались цукрових заводів на Волині⁶⁴. Справи з цукровими заводами Л. Василевський мав

проводити з допомогою Романа Кнолла й Тадеуша Фудаковського⁶⁵. Йшлося про сім заводів, які були розташовані між лінією перемир'я та граничною лінією на території Волині, яким польське казначейство виділило навесні 1920 р. аванс на вирощування цукрових буряків та запуск заводу з переробки цукру⁶⁶. Аванс мав бути сплачений цукром. Тим часом заводи розташовувалися на території, яку польське військо мало звільнити, що означало, що вкладені кошти пропадають. Л. Василевський вів переговори про продовження терміну перебування польських військ на цих територіях на п'ять місяців, аби нормально відбулася компанія з вироблення цукру⁶⁷. Зрештою, 14 листопада 1920 р. обидві делегації зобов'язалися протягом чотирьох днів підписати угоду, яка би гарантувала закінчення цукрової кампанії 1920–1921 рр., визначала умови праці та дозвіл на вивезення з України до Польщі 70% загальної кількості цукру⁶⁸.

Під час переговорів дуже складною виявилася справа польсько-литовських відносин. Якщо вже не вдалося захистити незалежність України й Білорусі, Л. Василевський, як голова територіальної комісії, мав провести переговори, аби польсько-литовські відносини залежали лише від Литви й Польщі (йшлося про виключення можливості російсько-литовської угоди), з метою чіткого позначення українсько-білоруського кордону⁶⁹.

З приводу цієї останньої справи Л. Василевський написав до голови російсько-української територіальної комісії Е. Квірінга листа з проханням окреслити кордон усно та письмово⁷⁰. У відповіді 7 березня 1921 р. Е. Квірінг окреслив обрис кордону, наголошуючи, що на північному відрізку Польща межує з Росією, що викликає необхідність змінити відповідну статтю в мирному трактаті⁷¹. Таке розташування було некорисне для Польщі, але ці зміни були внесені за рішенням з'їзду білоруських комуністів, які встановили новий кордон радянської Білорусі. На думку Л. Василевського, це було «очевидним шахрайством, але в результаті цього шахрайства тепер ми межуємо по колишній Вітебській губернії з Росією»⁷². Слід зазначити, що в архівних матеріалах Л. Василевського відсутні документи, які би стосувалися справи проведення кордону⁷³.

18 березня 1921 було підписано мирний договір між Польщею, Радянською Росією та УСРР, за яким передбачалося: припинення стану війни та взаємне визнання сторін, декларування забезпечення вільного розвитку культурного життя національних меншин (мова, культура, релігійні обряди) та оголошувалася амністія громадянам протилежної сторони, які вчинили політичні злочини. У квітні 1921 р. договір ратифікували президія ВЦКВ, ВУЦВК та Польський Сейм. Після обміну ратифікаційними грамотами, що відбувся в Мінську 30 квітня 1921 р., договір набув чинності. Тобто, Польща визнала УСРР. Договір визначив кордон між УСРР і Польщею. Значна частина його проходила по р. Збруч.

Після підписання договору Василевський зазначав, що вочевидь польська делегація отримала те, чого жадала, а під час проведення мирних переговорів було введено ряд локальних поправок, «які покращили кордон зі стратегічного погляду й роблять його лінію менш звивистою»⁷⁴. Цей кордон «не надто багато захоплює територій, густонаселених переважно непольським елементом»⁷⁵. Л. Василевський не міг публічно критикувати положення договору, який сам підписав. На його думку, така лінія кордону дійсно могла задовольнити польську сторону, але лише в разі остаточної відмови від ідеї федерації. З цього погляду дійсно Польща здобула максимум того, що можна було. Він також наголошував, що більшовики підписували прелімінарну угоду, коли відступали, а мирний трактат – коли впоралися з громадянською війною та посилили свої позиції⁷⁶.

Пізніше він згадував про Ризький мирний трактат так: «Як би важко не було розглядати представників комуністичного уряду як справжніх представників сусідніх із Польщею народів – українського й білоруського – однак на той час не було жодного іншого контрагента, з яким можна було би говорити про усталення кордонів. А говорити про це треба було, тому що інакше не можна було би досягти миру, такого необхідного тоді не лише для Польщі, але й для решти Європи»⁷⁷.

Під час переговорів у Ризі Л. Василевський відіграв свою роль – провадив непрості переговори з найважливіших для Польщі справ, без сумніву, був найліпшим експертом зі східної політики. Його направили до Риги, розраховуючи на його досвід та обізнаність у політичних та суспільних відносинах із східними сусідами Польщі. Однак йому не вдалося оборонити східний кордон, який би дозволив Польщі створити федерацію з Україною та Білоруссю⁷⁸.

Із спогадів А. Ладоса, крім відомостей із таємних переговорів про умови припинення війни Росії проти Польщі,⁷⁹ можна також і отримати пояснення причин пасивності та нейтральності прихильників східної політики Ю. Пілсудського.⁸⁰ Зокрема зазначалося, що Л. Василевський прагнув припинення війни Польщі з Росією та все ж таки продовжував вірити у створення федерації народів на руїнах більшовицької держави. Однак умови ведення переговорів були такими, що питання програми федерації та приналежності Мінська були польською стороною програні⁸¹. Дійсна причина того, чому Ю. Пілсудський дав згоду на перекреслення в Ризькому мировому договорі своєї федералістичної концепції і прийняв концепцію польського націоналістичного табору, для його оточення була незрозумілою. Проте в колах «пілсудчиків» ширилася думка, що Ю. Пілсудський вважав Ризький договір епізодом, який триватиме недовго, бо «Польща неодмінно прийде до нової війни проти Советів. Ю. Пілсудський вбачав у Ризькому договорі «перепочинок» для Польщі. Насправді ж той

договір став «перепочинком» для Москви, яка приготувалась для підпорядкування собі Польщі, що прийшло під час і після Другої світової війни»⁸².

В основу остаточного варіанту Ризького мирного договору між Польщею та радянськими республіками лягли положення, вироблені територіальною, фінансово-економічною й іншими комісіями, та договір про преліминарні умови миру й перемир'я від 12 жовтня 1920 р., які остаточно засвідчили поразку федералістичної концепції⁸³. Провал планів Ю. Пілсудського на практиці означав перемогу інкорпораційної концепції його політичного супротивника Р. Дмовського, що передбачала поділ українських земель між Польщею та Росією. Східні кордони Другої Речі Посполитої територіально майже відповідали задумам Р. Дмовського. Державний кордон між радянськими республіками та Польщею залишив за нею приблизно 180 тис. км на схід від «лінії Керзона» (за конфігурацією цей кордон майже збігався з кордоном, визначеним Варшавським договором 1920 р.). Так із переліку «східних кресів», що передбачав включення до складу Польщі Віленської, Гродненської, більшої частини Мінської губерній колишньої Російської імперії, а також Волині й Полісся, лише українське Поділля не увійшло до складу Польщі⁸⁴. До складу Другої Речі Посполитої увійшли 162 тисячі км² українських земель і 11 млн чоловік населення, що становило 1/3 всієї території цієї держави⁸⁵. VII стаття Ризького договору передбачала, що українці в Польщі мають право, у межах внутрішнього законодавства, культивувати свою мову, створювати й підтримувати свої школи, розвивати свою культуру, безперешкодно влаштовувати життя церкви та вільно виконувати релігійні обряди⁸⁶. Той факт, що під окупацією Польщі залишалася компактна територія, населена українцями, не враховувався, про необхідність надання їй територіальної автономії навіть не згадувалося, оскільки східногалицька проблема в Ризькому мирі не порушувалася⁸⁷. Концепція польсько-української співпраці пережила «випробування Ригю»⁸⁸.

Зі спогадів українського публіциста І. Кедрина-Рудницького можна дізнатися, що Л. Василевський зазвичай уникав обговорення теми його участі в підписанні Ризького миру, мотивуючи це тим, що ще не настав час для оголошення усіх матеріалів, які він має до цієї справи як колишній міністр закордонних справ⁸⁹. Напевно, він мав сумнів у правомірності результатів цього мирного договору. Як один із найкращих знавців міжнаціональних відносин та один з авторів федералістичної програми, він не мав жодного впливу на перебіг практичної політики⁹⁰.

Л. Василевський пророкував, що мирних відносин із Польщею Росія буде дотримуватись, поки залишатиметься слабкою. Політична та господарська криза змусять її врешті-решт зупинити експансію комунізму на Захід

та шукати з ним нових економічних відносин. На думку Л. Василевського, внутрішня боротьба в Росії та Ризький мир надавали Польщі шанс на зміцнення її позицій у Європі та посилення її як держави⁹¹.

Після ратифікації договору Л. Василевський безпосередньо керував польською частиною змішаної комісії, яка мала врегулювати питання демаркації кордону й розпочала свою роботу в Мінську 2 травня 1921 р.⁹² Однак остаточну лінію кордону було проведено лише в серпні 1924 р. Л. Василевський із зрозумілим почуттям задоволення стверджував, що Рада амбасадорів, яка визнала східний кордон Польщі 15 березня 1923 р., спиралася на мапу, опрацьовану безпосередньо під його керівництвом⁹³. Здається, що сумніви щодо східного кордону, які він мав ще під час переговорів у Ризі, під час проведення робіт із прокладення нового кордону лише посилювалися. У спогадах А. Ладоса можна зустріти відомості про скептицизм Л. Василевського щодо визначеної лінії кордону. Він наголошував, що властивий Василевському такт і лояльність зробили свою справу, і він цілком підпорядкувався волі більшості, проводячи на практиці демаркацію й детальну розробку лінії кордону, якої був принциповим противником⁹⁴.

Ризький мирний договір 1921 р. поставив крапку в польсько-більшовицькій війні, визначив польський кордон на сході та водночас перекреслив Варшавську угоду Петлюра-Пілсудський, що свідчило про крах федералістичної програми Пілсудського. Ба більше, політика польської влади щодо національних меншин у подальшому виявилася майже дискримінаційною, що послаблювало Польську державу зсередини. Для України й Білорусі цей договір виявився національною катастрофою, позбавивши їх перспектив державності. Цей мир можна назвати «ситуативним компромісом», який у короткотривалій перспективі вирішував проблему закінчення війни, але не вирішував жодної із геополітичних проблем Польщі: не гарантував безпеки, як і не гарантував стійкості східного кордону Польщі. Порушення цього миру з боку радянської Росії було питанням часу, що і сталося в 1939 році.

¹Гетьманчук М. П. «Українське питання» в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. Львів: Світ, 1998. 428 с.; Галицька-Дідух Т. Ризький мирний договір 1921 р. і Східна Галичина. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний часопис*. Івано-Франківськ. 2001. № 8. С.68–75; Версток В. Ризький мирний договір і завершення боротьби за Українську Народну республіку. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*. Київ, 2011. Вип. 6. С. 337–366; Кавунник В. Ризький прелімінарний договір від 12 жовтня 1920 року в документах Сергія Шелухіна. *Український археографічний щорічник*. 2013. Вип. 18. С.47–62; Кавунник В.Л. Ризький мир у дипломатичних документах урядів УНР і УСРР (серпень 1920 – березень 1921 років): автореф. дис.... канд.іст.наук. Київ, 2014. 16 с.

²Kumaniecki J. Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza, rokowania, traktaty, komisje mieszane. Warszawa, 1985. 240 s.; Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach. Studia pod redakcją

M. Wojciechowski. Toruń: Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1998. 400 s.; Goclon J. Polsko-radziecki traktat pokojowy zawarty w Rydze w 1921 r. *Przegląd nauk historycznych*. 2009. R. VIII, nr. 1. P. 105-128; Borzecki J. Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej. Warszawa, 2012. 429 s.; Zapomniany Pokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje 90 lat później. Pod redakcją S. Dębskiego. Warszawa, 2013. 424 s.

³ *Łадось Олександр Вацлав* (27.12.1891 – 29.12.1963) – польський політик і дипломат. З квітня 1920 р. – керівник відділу преси польського МЗС у Варшаві. 1920–1921 рр. – секретар польської делегації на мирних переговорах з Радянською Росією в Мінську та Ризі. Під час Другої світової війни очолював представництво Польщі у Швейцарії. Був членом і фактичним лідером таємної організації польських дипломатів та єврейських організацій, які допомогли врятувати кілька сотень євреїв від Голокосту. Див. докладніше: Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej. Pod red. J. Majchrowski przy współpracy G. Mazura i K. Stepana. Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza BGW, 1994. P. 103; Kulikowska I. Aleksander Ładoś – konsul generalny II RP w Monachium. *W nieustającej trosce o polską diasporę*. Gorzów Wielkopolski 2012. P.263-279; Haska A. “Proszę Pana Ministra o energiczna interwencję”. Aleksander Ładoś (1891-1963) i ratowanie Żydów przez Poselstwo PR w Bernie. *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*. Warszawa 2015. Nr. 11. P. 299 – 309.

⁴ Ładoś A. Leon Wasilewski w rokowaniach ryskich (Wspomnienie osobiste). *Niepodległość*. T.XVI. Warszawa. 1937. S. 230–250.

⁵ Archiwum Akt Nowych, Akta 390 (Akta Leona Wasilewskiego), sygn. 1–83.

⁶ Ibid., sygn. 45–47.

⁷ Oświadczenie Biura Prasowego Polskiej Delegacji Pokojowej w Rydze. Ibid., sygn. 47, S. 20–21.

⁸ Protokół ze spotkania Wasilewski-Joffe z 12.11.1920. Ibid., sygn. 47, S. 70; Protokół ze spotkania Wasilewski-Joffe z 12.11.1920. Ibid., sygn. 47, S. 71.

⁹ List Wasilewskiego do Sapiehy, bez daty. Ibid., sygn. 47, S. 85.

¹⁰ Pełnomocnictwa MSZ dla L. Wasilewskiego z 29.10.1920. Ibid., sygn. 46, S. 3.

¹¹ Pismo L. Wasilewskiego do Quiringa z 3.3.1921. Ibid., sygn. 46, S. 21; Pismo Quiringa do L. Wasilewskiego z 7.3.1921. Ibid., sygn. 46, S. 23.

¹² Wywiad L. Wasilewskiego dla Naprzód z 7.IV.1921. Ibid., sygn. 46, S. 59.

¹³ Pełnomocnictwa MSZ dla L. Wasilewskiego z 29.10.1920. Ibid., sygn. 46, S. 3.

¹⁴ За словами І. Кедрина-Рудницького «Варшавський договір між Польщею й Україною охрищено, як «договір Пільсудського й Петлюри». Може трохи правди в такому окресленні, бо ані в польському ані в українському народі він не був популярний». Див. докладніше: Кедрин І. Паралелі в історії України. З нагоди 50-річчя Ризького миру. Нью-Йорк: Видавництво «Червона калина», 1971. С. 12.

¹⁵ Sprawozdanie z negocjacji z przedstawicielami Białorusi. Archiwum Akt Nowych, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 45, S. 124.

¹⁶ Pełnomocnictwa MSZ dla L. Wasilewskiego z 29.10.1920. Ibid., sygn. 46, S. 3.

¹⁷ Pobog-Malinowski W. Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. *Niepodległość*. T. XVI. Warszawa. 1937. S. 103.

¹⁸ Алексієвєць Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918 – 1926. Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. С. 155.

¹⁹ Garlicki A. U źródeł obozu belwederskiego. Warszawa: PWN, 1981. S. 348–349.

²⁰ У фонді Леона Василевського Архіву нових актів у Варшаві серед особистих нотаток зберігається рукопис вірша, в якому Л. Василевській у жартівливій формі перерахував склад польської делегації:

Abecadłe Konferencyjne-Pokojewe
(wydanie dla nieletnich).

Altberg nię czesze przed zwiereiadłem –
Antrykte jest niezgerszem jadłem.
Begelepowa Kauzik zjada –
Biegac bez ma jtek nie wypada.
Cynarski telegram pędzi –
Cikawosc częste pannem szkodzi.
Dąbski ugniata bolszewikow –
Delegat chce się ustrzedz bykow.
Endecja zwałcza Delegację
Eunuchem trudne przyznac rację.
Fizzman wciąż milczy jak zaklęty –
Futuryzm idzie muzem w piety.
Gujska Karola kokietuje –
Gulasz nieswiezy człaka struje.
Hamecki zywi mysli brudne.
Hemereidy są paskudne.
Joffe chce bronic praw kosciola –
«Jechał cię sęk» – Leszczynski wała.
Knoll wykupuja wszystkie sliwki,
Kasperski pyta: gdzie dziewczki?
Lorene chce nabrac przeciwnika,
Lepiej miec tyfus nizli bzika.
Łados jest wzerem sekretarza,
Łajne się rzadke w zupie zderza.
Miller się krztusi przy przykładzie.
Małpa jest piękna na ostradzie.
Norblina niena teraz w Rydze,
Napelsena tez nie widzę.
Obelenskigo trudna rola,
Ostroznie! – Nie rozdraszniac Knolla!
Piaszycki ma powazną brodę –
Plue nie nalezy nigdy w wodę.
Rundstien weiąz sprosno wiersze twerzy –

Rznąc w karty nie chce sługa boży.
Strasburger bolszewikow bije –
Straszne są maszynistok chryje.
Ter-Oganesow – ładnie brzmi to,
Tramwaj nie meze byc kobieta!
U bolszewikow są zasady,
U nas nie płaci się dekady.
Wyszynski strzeze kancelarji –
W zniosłą jest dusza Pani Marji.
Zalaski spiewa jak skowronek,
Za Panna Renią mknie ogonek.
Zet jest litera z abecadła,
Ce tu z statu sama spadła.

Ryga styczen 1921

Archiwum Akt Nowych, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 46, S. 26-29.

²¹ Ładoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste). Niepodległość. T. XVI. Warszawa. 1937. S. 232.

²² Ibid. S. 233.

²³ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. С. 453.

²⁴ Кульчицький С. Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919 – 1921 рр. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ: Либідь, 1993. С.190.

²⁵ Wasilewski L. O wschodnią granicę państwa polskiego. Warszawa, 1917. S. 16.

²⁶ Ładoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste). 1937. S. 234.

²⁷ Ibid. S. 234.

²⁸ Pobog-Malinowski W. Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. S. 550.

²⁹ Ładoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste). S. 235.

³⁰ Pietrzak B. Leon Wasilewski na konferencji w Rydze. *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*. Studia pod redakcją M. Wojciechowskiego. Toruń, 1998. S. 348.

³¹ Pobog-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. T. 2: 1919–1939. T. 2. Warszawa, 1991. S. 552.

³² Ładoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste). 1937. S. 238.

³³ Ładoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste). S. 236.

³⁴ Галицька-Дідух Т. Ризький мирний договір 1921 р. і Східна Галичина. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний часопис*. Івано-Франківськ. 2001. № 8. С. 68–75; Галицька-Дідух Т. Українське питання на Ризькій мирній конференції (1920–1921 рр.). *Нова політика*. 1999. №5 (25). С. 43–47.

³⁵ Кульчицький С.В. Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919–1921 рр. *Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Київ: Либідь, 1993. С.198; Парнета О. Польща 1918–1923 рр.: усталення кордонів дер-

жави. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 17. С.142.

³⁶ Гетьман Д.І. Ризький мирний договір 1921 року та питання повернення культурних цінностей у польсько-українських взаєминах. *Матістеріум*. 2004. Вип. 17. Історичні студії. Національний університет «Києво-Могилянська академія». С. 28.

³⁷ Pisuliński J. Polityka władz polskich wobec Centrum Państwowego Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie po preliminariach ryskich (1920–1923). *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Przemysł. 2007. № 13. S.71–85.

³⁸ Кавунник В. Ризький прелімінарний договір від 12 жовтня 1920 року в документах Сергія Шелухіна. *Український археографічний щорічник*. 2013. Вип. 18. С. 55.

³⁹ Верстюк В. Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 6. С. 353-354.

⁴⁰ Кавунник В. Ризький прелімінарний договір від 12 жовтня 1920 року в документах Сергія Шелухіна. С. 58.

⁴¹ *Кедровський Володимир Іванович* (13.08.1890 – 13.03.1970) – амбасадор Української Народної Республіки в Латвії, Естонії та Фінляндії, з офіційним титулом посла. Полковник Армії УНР. Делегат від УНР на російсько-польських мирних переговорах у Ризі.

⁴² Кедровський В. Рижське Андрусово. Вінніпег, 1926. Цит. за: Кедрин І. Паралелі в історії України. З нагоди 50-річчя Ризького миру. Нью-Йорк: Видавництво «Червона калина», 1971. С. 20.

⁴³ Wasilewski L. Piłsudski jakim go znałem. (Ze wstępem Andrzeja Friszke). Warszawa: Muzeum Historii Polski, 2013. S. 89.

⁴⁴ Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej. Pod red. J. Majchrowski przy współpracy G. Mazura i K. Stepana. Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza BGW, 1994. 580 s.

⁴⁵ Ładoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste). S. 237.

⁴⁶ Ibid. S. 237.

⁴⁷ Україна і Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою. Документи і матеріали. НАН України. Інститут історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н. С. Рубльова, О.С. Рубльов. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. С.399–401.

⁴⁸ Ładoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste). S. 238.

⁴⁹ Матеріали про заключення мирного договору з Польщею у Ризі. Протоколи засідань територіальної комісії від 22.XI., 28.XI., 30.XI. 2.XII 1920 р. ЦДАВО України. Ф.67. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 209–229.

⁵⁰ Ładoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste). S. 248.

⁵¹ Тихомиров А. Проблемы определения восточной границы Польши в 1920 – начале 1921 г. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. Минск, 2004. №2. С. 56–57.

⁵² Oświadczenie Biura Prasowego Polskiej Delegacji Pokojowej w Rydze. Archiwum Akt Nowych, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 47, S. 20–21.

⁵³ Україна і Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою. Документи і матеріали. С. 69.

⁵⁴ Protokół ze spotkania Wasilewski-Joffe z 12.11.1920. Archiwum Akt Nowych, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 47, S. 71.

⁵⁵ Protokół ze spotkania Wasilewski-Joffe z 12.11.1920. Ibid., sygn. 47, S. 70.

⁵⁶ Protokół ze spotkania Wasilewski-Joffe z 12.11.1920. Ibid., sygn. 47, S. 71.

⁵⁷ Protokół ze spotkania Wasilewski-Joffe z 12.11.1920. Ibid., sygn. 47, S. 71.

⁵⁸ Ольшанский П. Н. Рижский мир. Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей (конец 1918 – март 1921 г.). Москва, 1969. С. 159.

⁵⁹ Protokół ze spotkania Wasilewski-Joffe z 12.11.1920. Ibid., sygn. 47, S. 71–72.

⁶⁰ Protokół ze spotkania Wasilewski-Joffe z 12.11.1920. Ibid., sygn. 47, S. 72–73.

⁶¹ List Wasilewskiego do Sapiehy, bez daty. Ibid., sygn. 47, S. 85.

⁶² List Wasilewskiego do Sapiehy, bez daty. Ibid., sygn. 47, S. 85.

⁶³ Korespondencja między Wasilewskim a Sapiehą. Ibid., sygn. 47, SS. 13, 20–23, 79, 85.

⁶⁴ Pełnomocnictwa MSZ dla L. Wasilewskiego z 29.10.1920. Ibid., sygn. 46, S. 3.

⁶⁵ Pełnomocnictwa MSZ dla L. Wasilewskiego z 29.10.1920. Ibid., sygn. 46, S. 13.

⁶⁶ Матеріали про заключення мирного договору з Польщею у Ризі. Лист представника УССР на мирних переговорах у Ризі Е. Квірінга від 18 листопада 1920 р. голові РНК та наркому закордонних справ УССР Х. Раковському. ЦДАВО України. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 21.

⁶⁷ Pismo o stanie cukrowni polskich na Wołyniu. Ibid., sygn. 46, S. 13–19.

⁶⁸ Oświadczenie obu delegacji z 14.11.1920. Ibid., sygn. 47, S. 19.

⁶⁹ Pismo MSZ do L. Wasilewskiego, bez daty. Ibid., sygn. 47, S. 22.

⁷⁰ Pismo L. Wasilewskiego do Quiringa z 3.3.1921. Ibid., sygn. 46, S. 21.

⁷¹ Pismo Quiringa do L. Wasilewskiego z 7.3.1921. Ibid., sygn. 46, S. 23.

⁷² Wywiad L. Wasilewskiego dla «Naprzód» z 7.IV.1921. Ibid., sygn. 46, S. 59.

⁷³ Pietrzak B. Leon Wasilewski na konferencji w Rydze. S. 351.

⁷⁴ Wywiad L. Wasilewskiego dla «Naprzód» z 7.IV.1921. Ibid., sygn. 46, S. 59.

⁷⁵ Wywiad L. Wasilewskiego dla «Naprzód» z 7.IV.1921. Ibid., sygn. 46, S. 59.

⁷⁶ Wywiad L. Wasilewskiego dla «Naprzód» z 7.IV.1921. Ibid., sygn. 46, S. 59.

⁷⁷ Wasilewski L. Granice Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1926. S. 13.

⁷⁸ Pietrzak B. Leon Wasilewski na konferencji w Rydze. S. 352.

⁷⁹ Ładoś A. Leon Wasilewski w rokowaniach ryskich (Wspomnienie osobiste). S. 236.

⁸⁰ Ibid. S. 237.

⁸¹ Ibid. S.239.

⁸² Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. Нью-Йорк, вид-во «Червона калина», 1976. С. 136–137.

⁸³ Dzewandowski M. Józef Piłsudski a European Federalist 1918–1922. Stenford, 1969 379 s.; Hauzer P. Federacyjna wizja Rzeczypospolitej w poglądach Józefa Piłsudskiego i proba jej urzeczywistnienia w latach 1918–1921. *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1997. S. 17–39.; Nowak A. Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku). Kraków, 2008. 646 s.

⁸⁴ Матеріали про заключення мирного договору з Польщею у Ризі. Протоколи засідання територіальної комісії від 22 та 28 лютого 1921 р. ЦДАВО України. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 234–236.

⁸⁵ Галицька-Дідух Г. Ризький мирний договір 1921 р. і Східна Галичина. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний часопис*. Івано-Франківськ. 2001. № 8. С. 69.

⁸⁶ Документи внешней политики СССР. Т. 1-21. Москва: Госполитиздат. 1957. Т. 3. С. 626–627.

⁸⁷ Галицька-Дідух Г. Ризький мирний договір 1921 р. і Східна Галичина. С. 70.

⁸⁸ Bruski J. Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). Kraków, 2000. S. 153–165.

⁸⁹ Кедрин І. Леон Василевский: [Некролог]. *Діло*. 1936. 12 грудня.

⁹⁰ Україна і Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою. Документи і матеріали. С. 399.

⁹¹ Wywiad L. Wasilewskiego dla «Naprzód» z 7.IV.1921. Archiwum Akt Nowych, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 46, S. 59.

⁹² Kochanowski J. Od Dźwiny do Dniestru. Działalność Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie 1921–1922. *Przegląd Historyczny*, 1994. Nr. 85/1–2. S. 59–74; Borzęcki J. Pokój ryski i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej. Warszawa. 2012. S. 350–354.

⁹³ Pobog-Malinowski W. Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. S. 102.

⁹⁴ Ładoś A. Wasilewski w rokowaniach Ryskich (Wspomnienie osobiste). S. 236.

REFERENCES

1. Aleksievets', L. (2006). *Pol'scha: utverdzhenia nezalezhnoi derzhavy 1918–1926*. Ternopil': Pidruchnyky i posibnyky [in Ukrainian].

2. Borzecki, J. (2012). *Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*. Warszawa [in Polish].

3. Bruski J. (2000). *Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*. Kraków [in Polish].

4. Dzewardowski, M. (1969). *Józef Piłsudski a European Federalist 1918–1922*. Stenford [in Polish].

5. Garlicki, A. (1981). *U źródeł obozu belwederskiego*. Warszawa: PWN [in Polish].

6. Goclon, J. (2009). Polsko-radziecki traktat pokojowy zawarty w Rydze w 1921 r. *Przegląd nauk historycznych*, 1, 105–128 [in Polish].

7. Halyts'ka-Didukh, T. (2001). Ryz'kyj myrnyj dohovir 1921 r. i Skhidna Halychyna. *Halychyna. Naukovyj i kul'turno-prosvitnij chasopys*, 8, 68–75 [in Ukrainian].

8. Halyts'ka-Didukh, T. (1999). Ukrain's'ke pyttannya na Ryz'kij myrnyj konferentsii (1920–1921 rr.). *Nova polityka*, 5, 43–47 [in Ukrainian].

9. Haska, A. (2015). Proszę Pana Ministra o energiczna interwencję. Aleksander Ładoś (1891-1963) i ratowanie Żydów przez Poselstwo PR w Bernie. *Zagłada Żydów. Studia i Materiały*, 11, 299-309 [in Polish].

10. Hauzer, P. (1997). Federacyjna wizja Rzeczypospolitej w poglądach Józefa Piłsudskiego i proba jej urzeczywistnienia w latach 1918–1921. *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika [in Polish].
11. Het'man, D.I. (2004). Ryz'kyj myrnyj dohovir 1921 roku ta pyttannia povnennia kul'turnykh tsinnostej u pol's'ko-ukrains'kykh vzaiemynakh. *Magisterium*, 17, 28–35 [in Ukrainian].
12. Het'manchuk, M.P. (1998). Ukrains'ke pyttannia v radians'ko-pol's'kykh vidnosynakh 1920–1939 rr. L'viv: Svit [in Ukrainian].
13. Kavunnyk, V. (2013). Ryz'kyj preliminarnyj dohovir vid 12 zhovtnia 1920 roku v dokumentakh Serhiiia Shelukhina. *Ukrains'kyj arkhoehrafichnyj schorichnyk*, 18, 47–62 [in Ukrainian].
14. Kavunnyk, V.L. (2014). Ryz'kyj myr u dyplomatychnykh dokumentakh uriadiv UNR i USRR (serpen' 1920 – berezen' 1921 rokov). *Extended abstract of PhD thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
15. Kedrovs'kyj, V. (1926). *Ryzhs'ke Andrusovo*. Vinnipeh [in Ukrainian].
16. Kedryn, I. (1936). Leon Vasylevskyj: Nekroloh. *Dilo*. 12 hrudnia [in Ukrainian].
17. Kedryn, I. (1971). *Paraleli v istorii Ukrainy. Z nahody 50-richchia Ryz'koho myru*. N'iu-Jork: Vydavnytstvo Chervona kalyna [in Ukrainian].
18. Kedryn, I. (1976). Zhyttia – podii – liudy. Spomyny i komentari. N'iu-Jork: vyd-vo Chervona kalyna [in Ukrainian].
19. Kochanowski, J. (1994). Od Dźwiny do Dniestru. Działalność Mieszanej Komisji Granicznej na Wschodzie 1921–1922. *Przegląd Historyczny*, 85/1–2, 59–74 [in Polish].
20. *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*. (1994). Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza BGW [in Polish].
21. Kul'chyts'kyj, S. (1993). Problema kordonu mizh Ukrainoiu i Pol'scheiu v radians'kij politytsi 1919 – 1921 rr. *Ukraina–Pol'scha: istorychna spadschyna i suspil'na svidomist'*. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].
22. Kulikowska, I. (2012). Aleksander Ładoś – konsul generalny II RP w Monachium. *W nieustającej trosce o polską diasporę*. Gorzów Wielkopolski [in Polish].
23. Kumaniecki, J. (1985). *Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza, rokowania, traktaty, komisje mieszane*. Warszawa [in Polish].
24. Ładoś, A. (1937). Leon Wasilewski w rokowaniach ryskich (Wspomnienie osobiste). *Niepodległość*, 16, 230–250 [in Polish].
25. Nowak, A. (2008). *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*. Kraków [in Polish].
26. Ol'shanskyj, P.N. (1969). *Ryzhskyj myr. Yz ystoryy bor'by Sovetskoho pravytel'stva za ustanovlenye myrnykh otnoshenij s Pol'shej (konets 1918 – mart 1921 h.)*. Moskva [in Russian].
27. Parneta, O. (2008). Pol'scha 1918–1923 rr.: ustalennia kordoniv derzhavy. *Ukraina: kul'turna spadschyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'*, 17, 138–144 [in Ukrainian].
28. Pietrzak, B. (1998). Leon Wasilewski na konferencji w Rydze. *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*. *Studia pod redakcją M. Wojciechowskiego*. Toruń, 1998 [in Polish].

29. Pisuliński, J. (2007). Polityka władz polskich wobec Centrum Państwowego Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie po preliminariach ryskich (1920–1923). *Biuletyn Ukrainoznawczy*. Przemyśl, 13, 71–85 [in Polish].
30. Pobog-Malinowski, W. (1937). Leon Wasilewski. Szkic biograficzny. *Niepodległość*, 16, 11–106 [in Polish].
31. Pobog-Malinowski, W. (1991). *Najnowsza historia polityczna Polski*. (Vol.2). Warszawa [in Polish].
32. *Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach. Studia pod redakcją M. Wojciechowskiego*. Toruń: Wyd. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika [in Polish].
33. Tykhomyrov, A. (2004). Problemy opredeleniya vostochnoj hranytsy Pol'shy v 1920 – nachale 1921 h. *Belorusskij zhurnal mezhdunarodnoho prava y mezhdunarodnykh otnoshenij*, 2, 49–61 [in Russian].
34. *Ukraina i Pol'scha 1920–1939 rr.: Z istorii dyplomatychnykh vidnosyn USRR z Druhoiu Richchiu Pospolytoiu. Dokumenty i materialy*. (2012). Kyiv [in Ukrainian].
35. Verstiuk, V. (2011). Ryz'kyj myrnyj dohovir i zavershennia borot'by za Ukrains'ku Narodnu respubliku. *Problemy vyvchennia istorii Ukrains'koi revoliutsii 1917-1921 rokiv*, 6, 337–366 [in Ukrainian].
36. Wasilewski, L. (1917). *O wschodnią granicę państwa polskiego*. Warszawa. [in Polish].
37. Wasilewski, L. (2013). *Piłsudski jakim go znałem*. Warszawa: Muzeum Historii Polski [in Polish].
38. *Zapomniany Pokój. Traktat ryski. Interpretacje i kontrowersje 90 lat później*. (2013). Warszawa [in Polish].
39. Zashkil'niak, L.O., & Krykun, M.H. *Istoriia Pol'schi: Vid najdavnishykh chasiv do nashykh dniv*. L'viv [in Ukrainian].